

ҚАЗАҚ РУ-ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ҰРАНДАРЫ

Н.А. Досымбетов

(Алматы қаласы,
гуманитарлық ғылымдар магистрі
ҚР Мемлекеттік орталық музейінің
кіші ғылыми қызметкері)

Түйіндеме

Мақалада қазақ халқының ұлт болып ұйысуында өзіндік символикалық мәні жоғары болған ру-тайпалардың ұрандары қарастырылған. Автор ұран сөзінің мағынасын, қалыптасу тарихын, түрлерін көптеген зерттеушілердің еңбектерін негізге ала отырып талдау жасайды. Қазақ ру-тайпаларының ұрандары рудың шежіресімен тығыз байланысты болғандықтан, шежірелік аңыздар да зерттеу нысанынан тыс қалмайды. Себебі, батырлардың есімдері ру ұранына қалай айналғандығы туралы ел ішінде көптеген аңыздар сақталған.

Тірек сөздер: Алаш, аттан, жеті жарғы, жүз, ру, тайпа, төре, қожа, ұран.

Қазақ халқының ұлт болып қалыптасу тарихында ұран, таңба сынды рәміздік мәнге ие ұғымдар жоғары рөл атқарған. Халықты, ру-тайпаны аса маңызды іске, мақсатқа жұмылдыру үшін жігерлендіре, рухын көтеру мақсатында жар сала айтылатын дабыл сөзді ұран деп атайды. Өйткені, ұран тұтас қауымды біртұтас етіп, ортақ мақсатқа жұмылдырып, күш-жігер қосатын, патриоттық сезімін оятатын, рух беретін ерекшеліктерге ие қасиетті ұғым. Бұл жөнінде Орынбор Шекара Комиссиясының чиновнигі Л.Баллюзек қырғыздар (қазақтар) үшін әдет-ғұрыптардың бірде-бірі дәл ұран сияқты қасиетті бола алмайтындығын айрықша атап өтеді [1, с. 245]. Л.Баллюзектің айтуынша, ұран бүкіл руластарды, тіпті олардың дос-жарандарына да, басқа рудағы құда-жекжаттарына да қарсы шапшаң түрде жұмылдыра алатын күшке ие. Өйткені, қазақ өзіне таныс ұранды естіген бойда-ақ өзге дүниені ұмытады.

Дәстүрлі қазақы ортада, негізінен, ел басына қиын-қыстау заман туғанда ақылымен, ерлігімен көзге түскен тұлғалардың есімдері мен атамекен атаулары ұранға айналған. Әсіресе, қазақ халқы үшін ауыр қасірет әкелген жоңғар шапқыншылығы тұсында атқа мінген көптеген қазақ батырларының есімдері бір ғана емес бірнеше рулардың да ұрандарына айналып отырды. Мысалы, сол тұста Жетісу өлкесінде қол бастаған Райымбек батыр есімі өзінің шыққан руы Албан руларынан өзге осы өлкені мекен еткен Суандардың да ұран салу дәстүрінде кездеседі.

Ұран ұғымының тарихи бастауларын түрік халықтарының шежірелік дәстүрінде Шыңғыс ханмен байланыстыратын аңыздар көп. Бұл жөнінде татар оқымыстысы Ибрагим Хальфиннің 1822 жылы қазанда жарық көрген «Ахуал Шыңғыс хан уа Ақсақ Темір» атты еңбегінде Шыңғыс хан династиялық әулеттің негізін салушы ретінде қарамағындағы бағынышты ру-тайпалардың

билерін тағайындап, руларға рәміздік белгілерді – таңбалар, ұрандар, ерекше құстар мен ағаштарды белгілеп бергендігі туралы баяндалады [2]. Мәселен, Қоңырат би оғлы Сеңлеге «Қоңырат», Үйсін Майқы биге «Салауат», Қыпшақ биге «Тоқсаба» ұран ретінде берілген. Осы тектес аңызды Ш.Құдайбердіұлы да өз шежіресінде келтіріп, қазақ халқындағы ұран ұғымының түп қазығын Шыңғыс ханмен байланыстырады [3, 16 б.].

Дәстүрлі қазақы ортада ұранның әрбір ру-тайпаның, халықтың функционалдық мәні үлкен атрибуты болғандығын әз Тәуке ханның (1680 – 1715-18 жж.) әйгілі «Жеті Жарғы» заңдар жинағынан да байқауға болады. «Жеті жарғының» Саққұлақ би нұсқасында «*Әр рудың ұраны, таңбасы болсын*», – деген арнайы бап (113-бап) кездеседі [4, 313-389 б.]. Бұл ұранның мемлекеттік идеологиялық күш ретінде жұмыс атқарғандығын көрсетеді.

Қазақ қоғамында әр ру-тайпаларының өзіне тән ұраны болғаны секілді (**қараныз кесте**), төрелердің де, қожалардың да және өзге де жүзге кірмейтін рулардың өз ұрандары болған. Оны қазақ халқында кездесетін «*Арқар ұранды төре*», «*Алла ұранды қожса*», «*Алаш ұранды қазақ*» деген сөз тіркестерінен көре аламыз.

Қазақ ру-тайпаларының ұрандары халықтық, жүздік, рулық болып жіктеліске түседі. Ең алдымен жалпы қазақ халқына ортақ Алаш ұранына тоқталсақ. Бұл туралы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы келтірген «Бұл қазақ қай уақытта «Үш жүз» атанған?» атты аңызда: «*Бұрынғы заманда қазақтың «Жүз» деген аталарының аты болса керек. «Алаш» деген де аталарының аты болса керек. «Жүз» деген атты руға, «Алаш» деген атты ұранға қойып, жауға шапқанда, «Алаш, Алаш» – деп шабыңдар!. «Алаш, Алаш!» – дегенді әкең де болса, ұрып жық!» – деп бата қылысыпты» [5, 131-135 б.], – деген жолдар кездеседі.*

Ұлы жүз ұрандары – Бақтияр, Қабылан, Орта жүз ұраны – Ақ жол, Кіші жүз ұрандары – Алшын, Алдияр, Тұлпар тәрізді ұрандар қазақтың жүздік құрылымдарына тән. Бұл жүздерге тиесілі ұрандар кейбір ру-тайпалардың да жекелеген ұрандары болып табылады. Сондай-ақ, шежіреде түп атасы бір болғандықтан кейбір ру-тайпалардың ұрандары да бірдей болып келеді. Мысалы, Дулат, Жалайыр, Ошақты руларының ұраны – Бақтияр болса, Қаңлының ұраны – Бәйтерек. Бұл қазақ ұрандарының шежіремен шендесіп жатқандығының айғағы. Шежіреде Қаңлы мен Шанышқылы Бәйтеректен тараса, өзге Ұлы жүздің руларын Бақтиярдан таратылады [6, 111-120 б.].

Жалпы қазақ халқында ұрандардың қолданысқа шығу негізі рулардан бастау алады. Белгілі рудың батыры ең алдымен, ерлігімен көзге түсіп өз руының ұранына айналса, кейіннен даңқы үш жүзге тараған тұлғаға айналғанда есімі жүздік немесе халықтық ұрандарға айналып жатады. Мәселен, жоңғар шапқыншылығына қарсы шайқастар барысында қол бастаған хандардың, батырлардың есімдерін бүкіл қосын ұрандатып, атой салған.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Үйсін Төле бидің түйесін баққан Сабалақтың қалай Абылай атанғандығы туралы аңызда елеусіз жүрген Сабалақ жоңғарға қарсы жорықта «Абылай, Абылайлап» ұрандатып шапқан. Осы шайқаста ерлік көрсеткендіктен, Абылай атанып, есімі ұранға айналған [7, 17-20 б.].

Ел аузындағы аңыздардың бірінде шайқаста хан Абылай өзін құтқарып қалған Тоғанас батырды шақыртып: «Сенің есімің – елде жоқ есім екен, елде жоқ есімді иеленген адам бір тайпаға көсем болуға лайық. Лайықтығыңды ісіңнен көрдім. Атың бір рулы елге ұран болатындай-ақ ер екенсің. Көп жаса, шырағым», – депті. Аузы дуалы Абылайдың сөзінен соң, кейін Тоғанастың аты күллі Сіргеліге ұран болып қалыптасыпты [8, 155-158 б.].

Кесте

Ұлы жүз ру-тайпаларының ұрандары					
№	Ру атауы	Ұраны	№	Ру атауы	Ұраны
1.	Албан	Райымбек	7.	Сарыүйсін	Байтоқ
2.	Суан	Байсуан, Райымбек	8.	Шапырашты	Қарасай, Бақтияр
3.	Жалайыр	Бақтияр, Қабылан	9.	Қаңлы	Айырылмас, Бәйтерек
4.	Дулат	Бақтияр	10.	Ысты	Жауатар
5.	Ошақты	Бақтияр	11.	Шанышқылы	Айырылмас, Бәйтерек
6.	Сіргелі	Тоғанас			
Орта жүз ру-тайпаларының ұрандары					
№	Ру атауы	Ұраны	№	Ру атауы	Ұраны
1.	Арғын	Ақжол, Қарақожа	5.	Қыпшақ	Ойбас
2.	Найман	Қаптағай, Қабанбай	6.	Қоңырат	Алатау, Мүкәмал
3.	Уақ	Бармақ, Жаубасар	7.	Таракты	Жаубасар, Жауқашар
4.	Керей	Ақжол, Жаубасар, Ошыбай			
Кіші жүз ру-тайпаларының ұрандары (Он екі ата Байұлы)					
№	Ру атауы	Ұраны	№	Ру атауы	Ұраны
1.	Шеркеш	Шағырай	7.	Тана	Тана
2.	Ысық	Бәйтерек	8.	Жаппас	Баймұрат, Бақтыбай
3.	Байбақты	Дәуқара	9.	Беріш	Ағатай
4.	Масқар	Қаратай	10.	Адай	Бекет, Тегелен
5.	Алаша	Алтыбас, Байбарак	11.	Есентемір	Алдоңғар
6.	Қызылқұрт	Жиенбай	12.	Таз	Бақай, Төремұрат
Кіші жүз ру-тайпаларының ұрандары (Алты ата Әлімұлы)					
№	Ру атауы	Ұраны	№	Ру атауы	Ұраны
1.	Кете	Майлыбай	4.	Төртқара	Айыртау
2.	Шекті	Айыртау, Бақтыбай, Жанқожа	5.	Қарасақал	Алдажар
3.	Қаракесек	Ақпан	6.	Шөмекей	Дөйт
Кіші жүз ру-тайпаларының ұрандары (Жетіру)					
№	Ру атауы	Ұраны	№	Ру атауы	Ұраны
1.	Телеу	Арғымақ, Тұлпар, Ханзада	5.	Керейт	Ақсақал, Үнтүм
2.	Рамадан	Дулат, Қайғұлым	6.	Табын	Алаш, Серке, Тостаған
3.	Тама	Қарабура	7.	Жағалбайлы	Манатау
4.	Кердері	Қожахмет			

Шежірелік аңыздарда батырлардың шайқаста көрсеткен ерлігі үшін өз руының ұранын сұрап алған оқиғалар да кездеседі. Сондай аңыздардың бірінде жас батыр Ағатайдың өзі руға ұран болуын қалап сұрап алғандығы баяндалады:

«Ағатайдың жасы он алтыға толғанда, елді жау шауып кетіп, ауыл адамдары жауды қумақшы болады. Ағатай бірге барғысы келсе де, әкесі жібермейді. Жұрт кетіп қалғасын қолына бір қылыш алып, Ағатай тай мініп қуып жетеді. Жұрт оған: «қал» дейді. «Орталарыңа бір есер керек, мені қумаңдар» – дейді. Сонымен жауды қуып жетіп соғыс болғанда, Беріш жағы жеңіліп қалады. Жау арасында қалып қойған Ағатай жаудың артында шауып отырып бір-бірлеп құлата береді. Жаудың саны азайып кейін шапқанда, Ағатай «Ағатай, Ағатайлап» айқай салып, қуа жөнеледі. Беріштің адамдары да қуып, жаудың қалғанын тұтқынға алады. Осы жолы Ағатай олжа алмайды. Енді не керек дегенде: «Беріштің ұранын берсеңдер болады» – деген екен [8, 293-294 б.]. Сонымен Беріштің ұраны жас батыр Ағатайдың атымен аталатын болады.

Жауынгерлік ерліктен өзге дін жолында рухани ұстаз болған әулиелердің де есімдері ұранға айналған. Мысалы, қожаның ұраны – Қожа Ахмет, таманың ұраны – Қарабура. Қожа Ахмет Ясауи туралы аңыздардың бірінде, ол өлерінің алдында өзін қара бура мініп келген кісі алып кетіп, жерлейтіндігі жөнінде айтады. Сол айтқандай, Сұлтанның денесін алып кетуге келген Тама өзін диуана, шейх етіп көрсетіп, Сұлтанның мүрдесін Қара бураға өңгеріп алып кетіп, Қожа Ахмет Ясауидің аманатын орындаған. Кейіннен халық Таманы «Қара Бура Әзі» атап кетіп, есімі бүкіл тама руына ұран болған [8, 323-324 б.].

Қазақ халқында есімі ұранға айналған әйел адамдар да кездеседі. Бәйдібектің Нұриладан туған қызы Қызайым он жеті жасында найман еліне ұзатылады. Барған жерінде тәрбиелі мінезі, тәлімгерлік ісімен елге танылып, ел ішіндегі даулы істерге араласып, әділ шешімдерімен халықтың анасына айналады. Ұрпақтары есімін ұранға алып, Найманның ішіндегі Қызай руы атанады [9, 17 б.].

Көшпелі ортада жер-су атаулары да ұран ретінде қолданылған. Мәселен, қоңыраттардың Алатау ұранын атап өтуге болады. Бұл жөнінде ел аузында аңызда сақталған. Аңыз желісі бойынша, *қоңыраттар Шыңғыс ханның жорығына қатты қарсылық білдіргендіктен, «қоңырат» дегенді өлтіре беріпті. Солай бола тұрса да, қоңыраттың бір қызын алады. Ол кісі 7 жасар Мейрамды (інісі) сандыққа салып жасырып жүреді. Шыңғыс ханның бір көңілді кезін пайдаланып: «Сіз үлкен қателестіңіз, өзіңіз қайынсыз, балаңыз нағашысыз, әйеліңіз, мен төркінсіз қалдық», деген екен. Сонда Шыңғыс хан «Қоңыраттан ұрпақ болса, Алатаудан асыра көтерер едім» деген сөзі деген екен. Сонда сандықтағы Мейрамды шығарып көрсеткен екен. Қоңыраттың «Алатаулап» ұран шақыратыны содан қалған екен [8, 248-249 б.]. Бірақ, Алатау ұранын тек қана жер-су атауынан шыққан десек, Қаратаудың етегін мекен еткен қоңыраттардың Алатау деп ұрандатуы қисынға келіңкіремейді. Демек, аталмыш ұран адамның есімінен шыққандығы даусыз. Өйткені, қоңыратта Тәуекел хан тұсында ерлігімен көзге түскен, Есім хан тұсында бас қолбасы болған Алатау (шын есімі Әз-Ғараб) батыр Бесайдарұлы атты батыр даңқы Үш жүзге тараған. Демек, қоңыраттардың Алатау ұранын жер-су атауына да, кісі есіміне де жатқызуға болады.*

Жер атауына байланысты қалыптасқан келесі бір ұран Кіші жүздің Төртқара руына тиесілі. Бұл жөнінде, шежірелік аңызда Әлімнің балалары Қаратаудың солтүстігіндегі, Ұлытауға жақын «Айыртау» жайлауында мекендеген екен. Сол тұста Қарамашақ 21 жасында қалмақтармен соғыста шейіт болып, Айыртауға жерленіпті. Қарамашақтан қалған төрт қара бала Жаманақтың қамқорлығында, тәрбиесінде өсіпті. Ал Жаманақ болса осы төртеуіне: *«Сен, төрт балам, Қарамашақтың баласысыңдар, әкең – Қарамашақ, әкең осы жерде соғыста қайтыс болды, әкең Қарамашақ екенін ұмытпаңдар, өскен соң «Айыртаудағы» әкеңнің бейітіне келіп зиярат етіп, дұға оқып тұрыңдар, мен сендерді – «төрт қарамды» ер жеткізіп, ел қатарына қосып жіберсем, арманда жастай марқұм болып кеткен інім Қарамашақтың рухы риза болып, оған деген туыстық, ағалық борышымды ақтаған болар едім»* – деп күніне бір рет айтып, санасына сіңіре берген екен дейді. Ел қатарына қосылған төрт бала Қарамашақтың баласымыз деп өсіпті. Жауға шапқанда әкесі Қарамашақтың бейітіне барып дұға оқып шыққан соң, «Қарамашақ», «Қарамашақ», «Айыртау», «Айыртау», деп ұрандап, атой салады екен. Осыдан тараған ұрпақтар Төртқара атанып, Қарамашақтың жерленген жері «Айыртау» олардың ұранына айналыпты [8, 313-314 б.]. Айыртау деген кісінің аты Төртқара руының шежіресінде кездеспейді.

Жоғарыда көрсетілген аңыздарды қорыта келе, қазақ ру-тайпаларының ұрандарын кісі есімдеріне, жер-су атауларына және жер-су атауына да, кісі есіміне де жататын ұрандар деп үш топқа жіктеуге болады. Кісі есімдеріне Бақтияр, Райымбек, Қарасай, Бекет т.б., ал жер атауларына Айыртау, Алтай ұрандары жатады. Қоңыраттың Алатау ұранын кісі есіміне де, жер атауына да жатқызуға болады. Бұдан өзге «Аруақ», «Аттан» сынды ұран салу үлгілері қалыптасқан. Атап айтқанда, қазақ халқы ел ішіне жау шапқанда «Аттан» салып ұрандатса, шайқастар мен жекпе-жек ұрыстарда «Аруақ» деп ұран шақырған.

Қазақ халқын «туған жер», «ата-баба» сынды қасиетті ұғымдар біріктіре түседі. Демек, ру-тайпалардың ұрандары қазақ халқының ұлт болып ұйысуында өзіндік символикалық жоғары мәнге ие болғандығы даусыз. Өйткені, қазақ ру-тайпаларының ұрандарын әйгілі тұлғалардың есімдері мен жер-су атаулары кұрайды.

1. Баллюзек Л.Ф. Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в Малой киргизской орде силу закона // Қазақтың ата заңдары: құжаттар, деректер және зерттеулер. 6-том. – Алматы: Жеті жарғы, 2005. – С. 205-246.

2. Хальфин И. Жизнь Джингизь-хана и Аксакь-Тимура. – Казань: Университетская типография, 1822.

3. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: Сана баспасы, 1991. – 80 б.

4. Сакқұлақұлы Е. Есім ханның ескі жолы // Қазақтың ата заңдары: құжаттар, деректер және зерттеулер. 4-том. – Алматы: Жеті жарғы, 2005. –145-152 б.

5. Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. Т.8. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 312 б.
6. Бейсенбайұлы Ж. Қазақ шежіресі (ғылыми дәйектер мен «Ана тілі» газетіне келіп түскен қалың шежірелік мәліметтер негізінде жасалған). – Алматы: Атамұра, 1994. – 160 б.
7. Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. Т.9. – Алматы: Ел-шежіре, 2009. – 352 б.
8. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.83: Шежірелік аңыздар / Томды құрастырып, баспаға дайындағандар: Әлбеков Т., Орынғали Қ., Елесбай Н. – Астана: «Фолиант», 2012. – 448 б.
9. Суан шежіре: Ұраны – Байсуан, Таңбасы – Абақ / Құрастырушы: С.Ешмұхамбетов. – Алматы: Жалын, 1993. – 144 б.

РОДО-ПЛЕМЕННОЙ БОЕВОЙ КЛИЧ СОЮЗА КАЗАХСКИХ ПЛЕМЕН
Н.А. Досымбетов – магистр гуманитарных наук,
мнс Центрального государственного музея Республики Казахстан

Аннотация

В статье рассмотрен родо-племенной боевой клич союза казахских племен – собственно национальная символика казахского народа, сыгравшая значительную роль в период формирования казахской нации. Автор, акцентируя внимание на смысловом значении боевого клича, историю формирования различных его типов, основываясь на трудах исследователей, дает полный его анализ. В связи с тем, что казахский родо-племенной боевой клич тесно увязан с родо-племенной летописью, не остались вне поля зрения исследователей и летописи и легенды. Ибо, в устах народа сохранилось множество легенд о том, как имена батыров превращались в родовой боевой клич.

Ключевые слова: Алаш, аттан, жети жаргы, жуз, род, племя, торе (чингизид), ходжа, клич.

TRIBAL BATTLE CRY OF KAZAKH TRIBES UNION
N.A. Dossymbetov – master of human sciences, jce Sentral state museum RK

Annotation

The article reviewed the battle cry of Kazakh tribasl alliance – their own national symbols of the Kazakh people, who played a significant role during the formation of the Kazakh nation. The author, focusing on the semantic meaning of a rallying battle cries, the story of the formation of its various types, based on the work of researchers, provides a complete analysis of it. Due to the fact that the Kazakh tribal battle cries closely linked to tribal chronicle, did not remain outside the purview of researchers and chronicles and legends. In the memory of the people survived many legends about how the names of the warriors turned into a generic battle cries.

Keywords: Alash, attan, seven establishment, juz, race, tribe, tore (shingizid), kodja, battle cry.